

DEN OMSORGSFULDE OG TEKNOLOGISKE DØD

Arthur Stroud

Denne undersøgelses sigte er at udforske den betydning, udviklingen af bestemte videnssteknologier inden for dødsstrafpraksis har for, a) legitimering af dødsstraf; b) den måde selve arrangementet og udførelsen af dødsstraffen påvirker vores oplevelsesmæssige kvalitet af døden på.

Betragter man et moderne henrettelsesrum, ser man, at det er tomt for mennesker, at det ikke påfører den dødsdømte synlig fysisk smerte, og at det fremstår klinisk – nærmest som et rum på et hospital. Der er læger og andet personale til stede, men de er skjult i et tilstødende rum og ude af syne. I henrettelsesrummet ses kun en briks, den dødsdømte og de nåle, der er indsat i hans eller hendes vener samt en præst, som holder den dødsdømte i hånden eller på foden. Dette kaldes 'præstens berøring', der er blevet en handlemulighed gennem den teknologiske udvikling. Dvs. fra overgangen mellem den elektriske stol til den dødelige injektion, idet det er umuligt at holde en dødsdømt i et gaskammer eller siddende i en elektrisk stol i hånden. Præstens berøring skaber således en særlig oplevelse af døden – når den produceres i et moderne henrettelseskammer.

Teknologi er altså mere og andet end blot praktiske dagligdags artefakter, der giver os en hjælpende hånd med at slå græsset i weekenden. En briks eller en sprøjte er ikke bare en briks eller en sprøjte, men et teknologisk design, der i en sammenhæng kan redde liv og i en anden tage liv.

Grundlæggende er det sammenhængen mellem teknologi, det oplevede og det videnskabeligt mulige, fx den dødelige injektion, der har fanget min interesse, og som jeg vil skrive om i denne artikel. De fleste er enige om, at teknologier har en social og socialpsykologisk betydning. Spørgsmålet man kan stille sig selv er derfor – hvorfor så ikke lave en undersøgelse af netop relationen mellem mennesker og teknologi, med teknologi i forgrunden, fordi det i dag er videnskabeligt underprioriteret?

1. Indledning

Denne artikel vil beskrive de indledende overvejelser i forbindelse med et nystartet forskningsprojekt. Forskningsprojektets sigte er videnskabeligt at undersøge, i hvilket omfang moderne dødsstrafteknologier har betydning

for legaliseringen af dødsstrafpraksis, og hvordan forskellige dødsstraf-teknologier kan have betydning for vores oplevelse af døden og retfærdighedsfølelse, med fokus på USA. Forskningsprojektet kan betegnes som et pionerprojekt, idet lignende undersøgelser ikke har været foretaget før¹.

Forskningsprojektet er et samarbejde mellem Amnesty International, Videnskabsministeriet, Psykologisk Institut ved Københavns Universitet og Institut for Psykologi og Filosofi ved Roskilde Universitetscenter. Projektet løber over tre år og er indledt den 1. maj 2005.

2. Teknologiforskning og dødsstraf – en introduktion

I de senere år er blandt andet socialpsykologiske teorier i stadig stigende grad begyndt at beskæftige sig med teknologiers betydning for vores sociale og psykologiske verden. Ideen med teoriernes fokus på disse 'nonhumane aktører', som teknologier også kaldes, er kort fortalt at synliggøre, hvordan den stadigt stigende teknificering påvirker vores dagligdag. Teknologierne er alt fra dødsstrafteknologier, mobiltelefoner og computere til køkkenredskaber og græsslåmaskiner ... Et fælles træk for alle disse nonhumane aktører er, at de påvirker vores hverdag.

Tænk fx på vores nye kommunikationsformer, hvor vi via sms skriver »Jeg elsker dig ... Jeg er ved bio kl. 14 ... Husk at købe mælk ... Knuz Lene ...«. Eller de nye måder, hvorpå vi får mulighed for at skabe intime kontakter via fx netdating. Inden for naturvidenskaben er vi vidne til kunstig befrugtning, dna-test, kloninger mv. Og i den mere alvorlige ende af skalaen er der fx moderne dødsstrafmetoder og moderne krigsførelse. Som eksempel på moderne krigsførelse kan nævnes det fjernstyrede militære fly, som USA sendte mod mål i Yemen i 2002. Alle ved, at seks mennesker døde, da bilen i Yemen blev angrebet af flyet. Men fordi mændenes død blev blandet ind i de teknologiske finesser, blev der skabt en nærmest distinkt psykologisk mening med deres død. Årsagen til denne mening var, at der blev skabt en tæt relation mellem mændenes død og den teknologi, der havde dræbt dem. Da flyet ikke var bemanded, ændrede de efterfølgende politiske konsekvenser således også betydning. Operationen fik ikke status af et angreb på en suveræn stat, men derimod af en teknologisk intervention.

Det mest interessante var ikke alene hændelsen, men i særdeleshed også at læse journalisters beskrivelser af forløbet. Selv i USA's kritiske medier forstummede den kritiske røst hurtigt til fordel for en 'teknologi-fetich', hvorved fokus blev flyttet fra mændenes død til den teknologiske måde, de døde på. I de store dagblade var der farvelagte grafiske fremstillinger af den

1 Dette udsagn bygger jeg på mine undersøgelser foretaget i England og USA (2002-2003 og 2006) og Danmark (2005-), der underbygger nødvendigheden af et nyt videnskabeligt grundlag som udgangspunkt for at problematisere den øgede teknificering af henrettelsesprocedurerne.

nye teknologi, som optog betydeligt mere spalteplads end de politiske og menneskelige konsekvenser af angrebet. Hændelsen kan på mange måder sammenlignes med den aktuelle og meget ophedede debat i USA om dødsstraf, der i højere grad handler om, på hvilken måde dødsstraffen teknologisk set skal udføres, frem for om, om man bør fastholde dødsstrafpraksis (Politikken 6/11/2002, Information 6/11/2002).

Konklusionen er: Uanset om vi taler om netdating, moderne krigsførelse eller forskellige dødsstrafteknologier, så har teknologierne betydning for vores hverdag og i nogle tilfælde for vores oplevelse af noget så grundlæggende som livet og døden. Eller, som vi skal læse på de næste sider, af den mening, der skabes, når livet og døden knyttes tæt sammen gennem dødsstrafnetværket (Stroud 2003/2006).

Er det den samme mand med eller uden en skyder?²

Imens manden med skyderen på posthuset gør os utrygge, vil politimanden, der får magt gennem sit våben og sin legitime brug af magt, kunne skabe tryghed. Pointen med dette eksempel er, at hvis vi zoomer ind på den teknologi, der dræber, har teknologien (skyderen) betydning for vores handlemuligheder og oplevelser af os selv og vores opgivelser.

Zoomer vi på samme måde ind på dødsstrafteknologierne og forestiller os, at vi overværer en henrettelse, vil den teknologi, der henretter, have betydning for vores oplevelse af døden, retfærdigheden mv. Når kvinden eller manden bliver henrettet i et gaskammer, vil henrettelsen være langvarig, og vi vil se døden indfinde sig gennem angst, smerte, kramper og åndenød, hvor det sidstnævnte er særligt kendetegnende for denne dødsstrafteknologi. Henrettes personen i den elektriske stol, vil vi se døden indfinde sig gennem angst, rystelser, kramper, muligvis røg og lugt og (særligt kendetegnende for denne teknologi) forbrændinger.

Henrettes personen derimod gennem den moderne dødsstrafteknologi – den dødelige injektion – kan man tale om begrebet »to be put to sleep« (Banner 1963/2002, Stroud 2006).

3. Den omsorgsfulde og teknologiske død – to be put to sleep

I løbet af projektet er jeg ofte blevet stillet spørgsmålet »hvorforskrive om dødsstraf og udvikling af dødsstrafmetoder?«. Svaret på spørgsmålet er, at jeg vil skrive om dødsstraffens metoder, fordi jeg er blevet grebet af ideen om, at der skjult i relationerne mellem mennesker og teknologi findes en historie om noget brutalt og ondt, der er virkelig interessant, og som mangler at blive fortalt.

2 Inspiration: Forelæsning ved Østergaard. Kbh. Universitet 2002.

Overraskende har jeg indtil nu fundet ud af, at det virkelig interessante er, at det brutale og onde ikke skabes i selve henrettelsesøjeblikket, når døden indtræffer, fordi døden gennem henrettelsen – efter 15 år på dødsgangen – ofte opleves som en befrielse.

Derimod synes det brutale og onde at blive skabt i det nære forhold mellem den teknologi, der henretter, og de mennesker, der på den ene eller anden måde er i kontakt med dødsstrafteknologierne.

Kun i denne relation bliver det muligt at henrette med en så usynlig brutalitet, at den næsten bliver omsorgsfuld. Det definitive får mulighed for at slå rod i et rum, hvor døden er så ufatal, at det brutale og onde truer med at forsvinde.

Den omsorgsfulde teknologiske død, som udføres på baggrund af menneskelige intentioner, uden at en dråbe blod er spildt, er brutal og ond, men paradoksalt nok ikke det virkelig brutale og onde. Det brutale og onde er ikke det sterile og upersonlige – men almindeligheden, som kun de moderne dødsstrafteknologier kan skabe under mottoet »to be put to sleep«.

Almindeligheden bliver i rummet til det grusomme, fordi henrettelsen er så ualmindelig – og det brutale og onde skabes derfor især i mødet mellem det almindelige og det ualmindelige. Når manden, hvis liv forsvinder – fra ham og os – om præcis 60 minutter, klokken 23.55, gør noget så almindeligt som at tage et bad og barbære sig for bagefter at blive udsat for noget så ualmindeligt som at blive henrettet i en stol, så bliver det almindelige ualmindelig brutalt og ondt.

Når manden, hvis liv forsvinder – fra ham og os – om præcis 30 minutter, klokken 23.55, gør noget så almindeligt som at tage sit yndlingstøj på for bagefter at gøre noget så ualmindeligt som at tage ble på, så bliver det almindelige ualmindelig brutalt og ondt.

Når manden, hvis liv forsvinder – fra ham og os – om præcis 5 minutter, klokken 23.55, gør noget så almindeligt som at fortælle sine børn, at han elsker dem, for bagefter at gøre noget så ualmindeligt som at sige, at han elsker sine børn, fra den stol, hvorfra han vil blive henrettet med elektricitet, så bliver det almindelige ualmindelig brutalt og ondt.

Når manden, hvis liv forsvinder – fra ham og os – om præcis 1 minut, klokken 23.55, gør noget så almindeligt som at græde og bede en præst om hjælp, fordi han er bange, for bagefter at høre præsten sige, at Gud passer på ham, så bliver det almindelige ualmindelig brutalt og ondt.

Når manden klokken 23.55 endelig er noget så almindeligt som død, og jeg dirrer af angst, fordi jeg opdager, at han har de samme Nike-gummisko på som mig, bliver det almindelige ualmindelig brutalt og ondt.

Med andre ord er det, vi er vidne til, en uhøjtidelig og skødesløs død. Den usynlige og samtidig omsorgsfulde brutalitet skabes ikke i øjeblikket, hvor døden indtræffer, der tværtimod ofte er en befrielse, men i et langt mere omfattende henrettelsesforløb³ (Stroud 2003).

3 Inspireret af Erik Tøjner. Louisiana Magasin, oktober nr. 3, 2001.

4. Et nyt videnskabeligt fokus

Følger man de kritiske ‘videnskabelige stemmer’ gennem de seneste ti år, viser det sig, at de gradvist er forstummet. Fx har den psykologiske smerteforskning, der før har påpeget, at dødsstraf er smertefuld, i dag mistet sin kritiske stemme. Fordi den teknologiske udvikling i dag kan producere døden under mottoet »to be put to sleep« (ved hjælp af fx den dødelige injektion), er den socialpsykologiske og humanitære kritiske stemme blevet udgrænset. Mine undersøgelser af den nye medicinske teknologi – den dødelige injektion – viser, at det er blevet muligt at usynliggøre den smerte, som den dødsdømte påføres ved henrettelsen (Stroud, 2006). Samlet set har det nye teknologiske og kliniske design i henrettelsesrummet altså gjort det muligt at fremstille og beskrive henrettelsen som human. På den baggrund anser jeg det for nødvendigt at skabe et nyt videnskabeligt grundlag at diskutere dødsstraf ud fra, for at vi igen kan tale ofrene for dødsstrafteknologiernes sag.

5. Et psykologisk, videnskabeligt perspektiv

Ser man med psykologiske briller på begrundelsen for at beskæftige sig med den teknologi, der er designet til at henrette, kan man sige, at al teknologi er udviklet på baggrund af menneskelig intention. Og menneskelig intention er et psykologisk fænomen. Fx formoder jeg, at den nøjsomme dødelige sprøjte er udviklet på baggrund af menneskelig intention om teknologisk at kunne frembringe døden ublodigt. En anden intention med at udvikle sprøjten formoder jeg er, at den gør det muligt at henrette under mottoet »to be put to sleep«. Dødsstrafteknologien skaber i henrettelsesprocessen særlige menneskelige oplevelser, fordi det er teknologien, der ublodigt kan realisere mottoet »to be put to sleep«. Dødsstrafteknologien er derfor med til at skabe vores oplevelse af døden, idet den både former omstændigheder, hvorunder døden skabes, og konkret producerer eller frembringer døden på en særlig måde (Stroud 2003).

6. Dødsstrafmetoder

I visse stater i USA praktiseres der flere måder at henrette på (se tabellen nedenfor). I nogle stater vælger den dømte selv metoden, mens andre stater giver muligheden for valg mellem forskellige henrettelsesmetoder, hvis man er dømt til døden inden for en vis årrække. ‘Det frie valg’ er et dominerende moralsk princip i USA og håndhæves altså også over for de dødsdømte.

Organdonation er også en del af den dødsdømtes frie valg. Motivationen for at donere sine organer er meget forskellig. For nogles vedkommende er motivationen religiøst betinget – gennem det at få syndsforladelse. Organ-

donation er dermed (i ANT-terminologi⁴) et obligatorisk passagepunkt til at sone ved at lade sit liv for et andet menneske. For andre er det en trøst, at de kan 'leve videre i et andet menneske'. I de tilfælde, hvor den dødsdømte vælger at donere sine organer, er dødsstrafteknologien vital for organernes brugbarhed. Det siger sig selv, at hvis den dødsdømte bliver skudt i brystet, er organerne ubrugelige til donation.

I undersøgelsen beskæftiger jeg mig kun i perspektiverende form med kinesiske henrettelsesmetoder, som netop omfatter nakkeskud, for at kunne anvende de dødsdømtes organer.

I USA anses nakkeskuddet for at være brutalt i den forstand, at det ser brutalt ud for os, som ser på det. Ud fra et pragmatisk teknologiperspektiv er nakkeskuddet dog langt mere effektivt end skud i brystet, som er den foretrukne metode under henrettelser (med skydning) i USA. Ved skud i brystet indfinder den kliniske død sig langsomt gennem forblødning, selvom den henrettede ikke nødvendigvis er ved bevidsthed under forblødningsprocessen. Kun i de tilfælde, hvor manden eller kvinden efter ca. fem minutter stadig er i live og måske ved bevidsthed, giver en såkaldt 'Correction Officer' det sidste dødelige nakkeskud. Elaborerer vi over betydningen af det endelige nakkeskud, får det unægtelig karakter af et nådeskud, udført af barmhjertelighed med den lidende og forblødende mand eller kvinde⁶ (Stroud, 2006).

Som sagt er Kina ikke mit hovedfokus. Dog har jeg for nylig fundet en tankevækkende hjemmeside, der meget godt illustrerer de store normmæssige og kulturelle forskelle på store dele af Vestens og Kinas opfattelse af den enkeltes integritet, autonomi, retssikkerhed osv. Hjemmesiden hedder Bek-transplant⁴ og er en professionel hjemmeside, der tilbyder, at man – mod betaling – kan bestille organer fra dødsdømte. Ventetiden på en nyre eller lever er cirka en måned. En lever koster 270.000 USD, og en nyre koster 70.000 USD. Organdonationen udføres på førende hospitaler i de store byer i Kina. Det eneste, man skal foretage sig, er (helt legalt) at udfylde et ansøgnings-skema over nettet. Som en konsekvens af denne (i Kina) legale organtransplantations-praksis testes de dødsdømte i fængslet for blodtype, eventuelle sygdomme mv. Da man ikke ved, hvornår organerne skal bruges, kender de dødsdømte – i modsætning til fx i USA – som regel ikke deres henrettelsesdato. Ligeledes i modsætning til USA er massehenrettelser i Kina normal praksis. Massehenrettelserne finder oftest sted på offentlige stadioner. Det er i øvrigt de selv samme stadioner, som vores atleter skal konkurrere på under OL i 2008.

4 ANT = aktør-netværks-teori (Latour, 1987; Kristensen, J. 2000)

5 Methods of Execution. se 0501/http://deathpenaltyinfo.org.

6 www.bek-transplant.com/en/index.htm, www.internationaljusticeproject.org/utah.cfm

Kun 3 stater (Utah, Idaho og Oklahoma) tilbyder muligheden for at blive skudt. I Idaho og Oklahoma udgør skydning et »back up«-system i de tilfælde, hvor den dødsdømtes vener (ofte narkomaner) er så medtaget, at bødlerne (læs: lægerne) ikke kan indsætte nålene i deres blodåre for at skabe en 'intravenøs linje', hvori de dødelige medikamenter kan løbe.⁷ Denne problematik blev aktuel i 1983, da den dødsdømte David Nelson hævdede, at fordi han var tidligere narkoman, ville den dødelige injektionsmetode udgøre en såkaldt 'cruel and unusual punishment'. I sagen om David Nelson (1983) blev hans krav imødekommet af The U.S. Supreme Court, kun tre timer før han skulle henrettes. The U.S. Supreme Courts vurdering byggede på følgende lægelige vurdering: Fordi man var tvunget til skære dybt ind i David Nelson arm for at finde en passende vene, ville David Nelson lide under betydeligt blodtab, der kunne resultere i svære hjerteproblemer, muligt hjertestop og død. Problematikken bestod således i, at fordi man ikke kunne garantere, at dødsårsagen ville være de dødelige medikamenter, ansås henrettelsespraksissen for en 'cruel and unusual punishment'..

Stater med dødsstraf

Alabama, Florida, Louisiana, New Hampshire*, Oregon, Virginia, Arizona, Georgia, Maryland, New Jersey*, Pennsylvania, Washington, Arkansas, Idaho, Mississippi, New Mexico, South Carolina, Wyoming, California, Illinois, Missouri, New York*, South Dakota*, Colorado, Indiana, Montana, North Carolina, Tennessee, Connecticut, Kansas*, Nebraska, Ohio, Texas, Delaware, Kentucky, Nevada Oklahoma, Utah, – plus U.S. Government, U.S. Military*.

Stater uden dødsstraf

Alaska, Maine, Minnesota, Vermont, Hawaii, Massachusetts, North Dakota, West Virginia, Iowa, Michigan, Rhode Island, Wisconsin – plus District of Columbia. (*Indikerer stater, der ikke har gennemført henrettelser siden 1976) (se <http://www.internationaljusticeproject.org/utah.cfm>. Downloadet 22.3.2006)

Dødsdømte fordelt på stater i USA, opgjort 1. marts 2006

California 649, South Carolina 74, Illinois 10, Texas 409, Mississippi 65, Nebraska 10, Florida 388, Missouri 53, Utah 9, Pennsylvania 231, U.S. Government 40, U.S. Military 9, Ohio 196, Arkansas 38, Maryland 8, North Carolina 190, Kentucky 37, Connecticut 8, Alabama 190, Oregon 33, Kansas 8, Arizona 125, Indiana 26, Montana 4, Georgia 109, Virginia 22, South Dakota 4, Tennessee 108, Idaho 20, Colorado 2, Oklahoma 91, Delaware 18, New Mexico 2, Louisiana 85, New Jersey 13, Wyoming 2, Nevada 83, Washington 10, New York 1.

(Kilde: <http://www.deathpenaltyinfo.org/FactSheet.pdf>. Downloadet 22.3.2006, p. 1-2.)

7 Kilde: <http://teacher.deathpenaltyinfo.msu.edu/c/about/methods/sources.htm>. Downloadet 22.3.2006.

- *Dødsstrafmetode fordelt på stater i USA, opgjort 2006* Recent studies on Race

Elektrisk stol	152	10 stater (Nebraska er den eneste stat, der kun anvender elektrisk stol)	<u>Alabama</u> , <u>Arkansas</u> , <u>Florida</u> , <u>[Illinois]</u> , <u>Kentucky</u> , <u>Nebraska</u> , <u>[Oklahoma]</u> , <u>South Carolina</u> , <u>Tennessee</u> , <u>Virginia</u>
Gas-kammer	11	5 stater (alle har dødelig injektion som alternativ metode)	<u>Arizona</u> , <u>California</u> , <u>Maryland</u> , <u>Missouri</u> , <u>[Wyoming]</u>
Hængning	3	2 stater (alle har dødelig injektion som alternativ metode)	<u>New Hampshire</u> , <u>Washington</u>
Skydning	2	2 stater (alle har dødelig injektion som alternativ metode)	<u>Idaho</u> , <u>[Oklahoma]</u> , <u>Utah*</u> * Utah tilbyder kun skydning til fanger, som har valgt denne metode, før den udgik.

(Kilde: <http://www.deathpenaltyinfo.org/article.php?scid=8&did=245.>)

7. Indledende analyser af dødsstrafteknologierne

Til at analysere de teknologiske sprækker og detaljer i henrettelsesprocedurerne, samt de ofte uforudsigelige og 'usynlige' relationer mellem teknologi og mennesker anvender jeg i analyserne følgende teoretiske positioner: Aktør-netværks-teori (ANT), forskellige diskursanalyser og narrationsteori. I forlængelse af (især) ANT's begrebsramme, har jeg udviklet to begreber. En såkaldt 'Flat Line' analyse model og begrebet 'vidensteknologier'. Flat Line analysen har to betydninger som ligger i forlængelse af ANT's aktantbegreb.

- 1) Den umiddelbare association til den flade kurve, der kan ses på en monitor, når døden indtræffer, og hjerterytmten stoppes.
- 2) Det analytiske landskab, der skabes qua ANT's analytiske (og umiddelbare) ophævelse af forskellen mellem de humane og nonhumane aktører. Fordelen ved, at man i det analytiske setup ikke privilegerer de humane aktører, er, at man som forsker stilles friere i den analytiske proces og derfor kan få øje på netop sprækkerne i den diskursive praksis. Fx kan vi få øje på det vat, der opsættes i endetarmsåbningen på den dødsdømte for at stoppe den ufrivillige afføring under henrettelsen. Et andet eksempel på en skæv iagttagelse er, at man vælger at desinficere nålene, før de indsættes i den dødsdømtes vener, for at undgå infektion. Med andre ord kan man sige, at ANT tilbyder, at alle fænomener (humane som nonhumane) er 'ude og gå sammen' i det analytiske setup, som jeg vælger at betegne som en flat line-analysemodel'. (Stroud, 2006)

Vidensteknologier forstås som procedurer og artefakter skabt af eksperter, herunder jurister, læger, psykologer m.fl. Vidensteknologier er et begreb, der dækker over både artefakter (nåle, stole osv.), og videnskabelige aktører og metoder (psykologer, læger, psykologiske test, medicinske medikamenter osv.) (Stroud 2003).

De teknologiske betingelser kan ikke forstås isoleret set som determinerende for menneskelig handling, forståelse og meningsdannelse. Forudsætningen for, at de teknologiske betingelser kan tilskrives en betydning, er, at der skal skabes en relation til et handlende subjekt. Fx har jeg iagttaget, hvordan fysisk kontakt er blevet en handlemulighed med indførelsen af ny dødsstrafteknologi, det vil sige fra overgangen mellem den elektriske stol til den dødelige injektion – idet det er umuligt at holde en dødsdømt i et gaskammer eller i en elektrisk stol i hånden.

Det er vitalt, at dødsstrafteknologien (for at fremstå human) designes på en måde, så brugerne ikke gør modstand. De skal lade sig transformere – altså dø. Er intentionen med et specifikt dødsstrafteknologisk design, at det skal kunne producere en klinisk, human og effektiv død, må den dødsdømte fx ikke gå i krampe eller få synlig ukontrolleret afføring.

Et eksempel på et succesfuldt teknologisk design, som opfylder ovenstående forhold, er den dødelige injektion, fordi designet transformerer brugeren til at dø klinisk, humant og effektivt (Stroud 2006).

Imidlertid er det rimeligt at formode, at den dødsdømte ikke besidder en særlig personlig egenskab, der gør, at han kan dø i overensstemmelse med ovenstående kriterier (omend han kan have interesse i at dø smertefrit). Den dødsdømtes handleevne afgøres derved ikke af en unik personlig evne til at dø – idet vi alle kan dø – men af det vidensteknologiske netværk, som han eller hun er en del af.

Mandens eller kvindens handleevne til at dø forsætligt – og som dødsdømt – må derfor i et ANT-perspektiv anses for at være et resultat af hele dødsstrafnetværkets samlede kvalitet og kompetence. Med andre ord er hans eller hendes handleevne og kompetence i forhold til at dø forsætligt et distribueret fænomen og en distribueret egenskab i dødsstrafnetværket (Law 1986, Stroud 2003/2006)

Vat som teknologi og interventionsmulighed

Opstår der som ovenfor nævnt komplikationer, findes der interventionsmuligheder i dødsstrafnetværket, som kan løse problemet. Interventionsmulighederne består overordnet i at få både de humane og nonhumane aktører *‘til at gøre noget andet’*.

I dødsstrafnetværket findes der mange forskellige ‘hjælpe’-dødsstrafteknologier, der er skjult for offentligheden, men som netop derfor er en del af ovenstående succeskriterier for at dø *klinisk, humant og effektivt*. Et eksempel på en – omend simpel – teknologi, er vattet eller bleen. Blandt personalet

er det alment kendt, at den dødsdømte under en henrettelse kan få kraftig og ufrivillig afføring.

I forbindelse med den elektriske stol og gaskammeret får den dødsdømte derfor ble på for at forhindre synlig afføring. I forbindelse med den dødelige injektion er der tvivl om, hvordan man skjuler den dødsdømtes ufrivillige afføring. Det er alment kendt, at denne moderne dødsstrafteknologi ikke fremprovokerer samme mængde afføring som gaskammeret og den elektriske stol, og man kan derfor fremstille en mere klinisk død. Dog er der tilfælde, hvor den dødsdømte alligevel får kraftig og ufrivillig afføring, fordi han eller hun går i krampe forårsaget af paralyse af intercostalmuskulaturen og diafragma (lammelse af muskulaturen mellem ribbenene og mellemgulvet). Det menes derfor at være almindeligt (men ikke en officielt beskrevet procedure), at den dødsdømte får opsat vat i endetarmsåbningen eller får et bind på, hvis kvalitet er at kunne opsuge den dødsdømtes ufrivillige afføring.

På den måde bliver vat altså en skjult teknologi, der er med til at legalisere dødsstrafprocedurerne. Når jeg skriver, at vat kan være medvirkende til at legalisere dødsstraf, er det, fordi vattet eller bleen skaber en klinisk og human fremstilling af døden. Hvis vi forestiller os, at den dødsdømte, når han eller hun går i krampe, samtidig får kraftig og synlig ufrivillig afføring, vil vi ikke kunne opretholde fortællingen om den humane, effektive og videnskabeligt korrekte henrettelse og ikke mindst sætningen »to be put to sleep«. Med andre ord er teknologierne (vat i endetarmen eller ble), hvis de bliver synliggjort (som nu), med til at påvirke vores oplevelser af døden i forbindelse med dødsstraf. En oplevelse, der, fordi den har stor psykologisk betydning, samtidig vil have betydning for vores indstilling til dødsstraf.

En anden hjælpeteknologi er det indledende medikament (sodium penthal), hvis kvalitet er, at det inducerer bevidstløshed, når det gives intravenøst, med den effekt, at den dødsdømte ikke kan gå i krampe, når hans vejrtrækning ophører på grund af paralyse af intercostalmuskulaturen og diafragma. Processen skaber endvidere passagepunkt for, at hans hjerteimpulser efterfølgende kan hæmmes, således at han kan få hjertestop. Det formodet tilsigtede resultat er, at døden produceres humant gennem en teknificeret og klinisk proces.

Ny teknologi skaber altså ny smerte og nye oplevelser for alle, der er i kontakt med dødsstrafnetværket (Stroud, 2006).

Foucault beskriver i bogen »Overvågning og Straf« (1975) detaljeret datidens *offentlige* henrettelser med heste, der slider kroppe fra hinanden. Igennem beskrivelserne af henrettelserne ses det, at Foucault ikke er så interesseret i, hvordan dødsstrafteknologierne rent faktisk fungerer, men mere i, hvilken symbolsk værdi aktiviteten har. Foucaults interesse for teknologierne stopper imidlertid også dér, sådan forstået at Foucault ikke vælger at undersøge, 'hvordan man kan finde på' netop at konstruere en teknologi, der brutalt slider kroppene fra hinanden *på én måde frem for en anden*. Forskellen imellem ANT's og Foucaults teknologiforståelse består derfor hovedsa-

geligt i Foucaults tildeling af 'en marionetdukkes kvaliteter' til teknologien. Med det mener jeg, at teknologiens aktivitet, kvalitet og kompetencer for Foucault følger på forhånd fastlagte menneskelige intentioner. Eller, sagt på en anden måde, teknologier vil for Foucault ikke, som vi har set det ved ANT, kunne opnå en determinerende aktørstatus i dødsstrafnetværket, som er på niveau med de humane aktørers status (Stroud, 2003).

8. Hest – elektrisk stol – den dødelige injektion – guillotinen

I overgangen mellem henrettelsesteknologier som heste, den elektriske stol og den dødelige injektion har oplevelserne med henrettelsen forandret sig. Med til at forme narrativet om, at den elektriske stol var en human død, var datidens – 1890 – slogan: 'Electricity have provided cleaner light: now it will provide cleaner death!' (Annals On Internal Medicine. 2001; Hudson, 2000).

Med årene har den elektriske stol dog vist sig ikke at være så human, effektiv og 'ren' endda. Ofte får den dødsdømte forbrændinger, øjnene og kinderne popper ud, og man må gentage processen flere gange. Set i et pragmatisk teknologisk perspektiv er elektricitet da også en besværlig henrettelsesteknologi. Et eksempel på en enkel – men brutalt udseende – henrettelsesteknologi er guillotinen. Efter at hovedet er separeret fra kroppen, har man kun kunnet registrere 20 sekunders hjerneaktivitet. Det åbenlyse og retoriske spørgsmål er derfor: hvorfor ikke bruge netop guillotinen? Den er billig, effektiv og human. Svaret er naturligvis, at henrettelsen fremstår brutal for de privilegerede og levende.

Tilbage til den moderne henrettelsesmetode: den dødelige injektion. Den har vist sig at være levedygtig, idet teknologien længe har kunnet levere historier (narrativer) om den humane, kliniske og videnskabelige smertefrie død. Problemet med teknologien er imidlertid, at den er kompliceret at betjene, således at noget enkelt – at tage liv – bliver til en meget subtil videnskabelig proces. Det overordnede problem består i at dosere de dødelige medikamenter og få disse til at løbe let igennem venerne. Så sent som den 2. maj 2006 opstod der problemer, da den 57-årige Joseph Lewis Clark skulle henrettes i Ohio. Efter at henrettelsen var gået i gang, hævdede Joseph Lewis Clark sit hoved flere gange og råbte »det virker ikke .. det virker ikke...«. Nu for nedrullede gardiner kunne tilskuerne høre Joseph Lewis Clark jamre sig. Og først efter 40 minutter kunne tilskuerne endelig få et sidste glimt af Joseph Lewis Clark, med oprullede bukseben, der hvor lægerne øjensynligt havde fundet en brugbar vene. Hændelsen har således fået dødsstrafdebatten til at blusse op igen i USA. Ikke mindst fordi der på det seneste har været flere rapporter om, at de dødsdømte muligvis har hjerneaktivitet under den dødelige injektionsproces – men fordi de er bedøvede, kan de ikke give ud-

tryk for den smerte, som lammelsen af muskulaturen mellem ribbenene og mellemgulvet medfører. (Dagbladet Politiken, 2006. 03. 05)

9. Regulering af information til offentligheden

Som vi har set, findes der mange teknologiske finesser, som er mere eller mindre usynlige for offentligheden. Eller rettere: Aktanternes betydning forbliver skjult, fordi teknologiers betydning har det med at sløre vores kritiske optik. Gardinet kan regulere informationsstrømmen til offentligheden – hvis der, som under Joseph Lewis Clarks henrettelse, opstår problemer. Set i et ANT-teoretisk perspektiv udfører gardinet et stykke arbejde, der i en periode usynliggør de humane aktørers aktiviteter. Aktanten ‘gardinnet’ er således medaktør i forhold til den opgave at opretholde særlige magtrelationer, idet aktanten skaber en afgrænsning og/eller barrierer for den informationsudveksling, der sker mellem aktørerne på den ene og den anden side af gardinet.

Pointen er, at ingen aktant er neutral, idet gardinet som medaktør regulerer informationsudvekslingen mellem aktørerne i dødsstrafnetværket. Det er derfor også plausibelt, at de nonhumane aktanter har en betydning for magtrelationernes form i netværket. Fordi gardinet er medaktør i forhold til at maksimere, minimere eller bare ændre informationsudvekslingen imellem aktørerne, forekommer der en bevægelse eller omrokering af magten imellem aktanterne i konteksten. Denne omrokering betegnes på engelsk ‘to change power’.

Andre eksempel på teknologier er hættten. Hættten bruges til at sætte over hovedet på den dødsdømte, når han eller hun henrettes i den elektriske stol. Teknologien (hættten) synes ved første øjekast enkel, men udfører et væsentlig stykke ‘hidden work’ (skjult arbejde). Hættten regulerer således den informations- og/eller videnstrøm, der, hvis hættten ikke var påsat den dødsdømte, ville afsløre, at den dødsdømtes øjne ofte popper ud, og kinderne sprænges. Det sker, fordi den dødelige elektricitet skaber så meget overophedning i kroppen, at de mere sårbare kropsdele giver efter. Det sker ligeledes ofte, at den dødsdømte får svære forbrændinger på både arme og ben – de steder på kroppen, hvor strømdioderne påsættes den nybarberede hud.

I dødsstrafnetværket findes der endnu en nonhuman aktør, den såkaldte ‘doseringsmaskine’, der skaber forbindelse imellem de tre dødelige medikamenter natriumpentothal, pancuroniumbromid og kaliumklorid og den dødsdømte. Doseringsteknologien er et relativt kompliceret indsprøjtningssystem, der består af i alt otte sprøjter, to sæt af de tre medikamenter og to saltvandsopløsninger. Hver af giftsprøjterne er forsynet med et stempel, som presser en udmålt mængde dødelig medikament ud i den dødsdømtes vener efter anvisning fra den videnskabelige aktør lægen (Olsen 1998).

Indsprøjtningensmodulet er placeret i selve henrettelsesrummet, oftest på væggen, mens det såkaldte kontrolmodul – sammen med de bødler (læger) – som betjener den – er placeret ude af syne for de tilhørende aktører.

Analysere vi aktanten *rummet* og ruden imellem rummene, er vi igen vidne til, at de nonhumane aktører netop skaber afgrænsninger eller barrierer – ‘boundaries’ – mellem aktanterne.

Ruden, kontrolmodulet mv. formodes at tjene det formål at regulere forholdet mellem information og ikke-information imellem aktanterne. Og man kan således, med særlig baggrund i aktuell praksis, postulere, at relationen mellem de humane og nonhumane aktører ‘rummet/vinduet’ og lægen tilbyder, at lægen – som human repræsentant for det videns teknologiske netværk – kan udføre sit arbejde usynligt.

Da det videnskabelige dødsstrafnetværk har viden om, hvordan vi teknologisk kan skjule bødlen, afføring og øjne, der popper ud, får det også magt til at regulere den informationsmængde, der videregives til offentligheden. Denne magt har betydning for visse gruppes særlige privilegier. Den brede offentligheds *privilegium* er at det videnskabelige dødsstrafnetværk kan henrette et menneske, uden at fysik smerte og afføring bliver synlig for os.

Offentlighedens privilegerede oplevelse af døden og henrettelsesforløbet kan kobles til *legitimeringen af dødsstrafpraksis*, idet en klinisk fremstillet død synes at være et stigende krav for at kunne fastholde tilslutningen til, at stater henretter deres egne borgere (Gergen 1997, Stroud 2003, 2006).

10. Fra subjekt til objekt og fra objekt til subjekt

Isoleret set kan vi dog ikke tale om den døde krop som symbol på det autonome subjekts forfald, idet der findes mange eksempler på døde kroppe, som ikke forbindes med nedbrydning af subjektet. For at gå til yderligheder er eksempelvis balsamerede gamle ægyptiske faraoer, eller en forestillet henrettet Bin Ladens biologiske død *ikke* det samme som subjektets forfald. På det grundlag må subjektets status altså vurderes relationelt, og det væsentlige for subjektets status er derfor ikke nødvendigvis biologisk liv eller død, men altså de relationelle betingelser, som menneskers narrativ skabes på grundlag af.

Den teknologiske opstilling har ikke blot konsekvenser for konstitueringen af subjektivitet, men også for forholdet mellem subjekter og retfærdighed, subjekter og samfundet, subjekter og hinanden samt subjekter og døden. Overordnet kan man sige, at det er én ud af mange relationer mellem subjekt og samfund, der formes i dødsstrafprocessen. En afgørende faktor i dødsrummet er, at det er aktanten samfundet, der får lov at tage livet her.

Isolerer vi (som her) derimod døden til et fænomen produceret i dødsrummet, er det historien om samfundet, der får lov at organisere diskursen om døden i henrettelsesrummet. Processen skaber dog ikke blot betydning

for den, der henrettes, men inddrager en mængde relaterede aktørers subjektivitetsforståelse og dannelse. Dødsstrafprocessen kan altså også have betydning for de aktanter, der står uden for dødsstrafnetværket, men som på den ene eller anden måde står i relation til processen. Når døden produceres i dødsammeret, konstitueres der særlige handlemuligheder både for den, der dør, og den, der blot hører om den henrettedes død.

De diskursive praksisser peger i retning af, at konstitueringen af den dødsdømtes narrativ ofte er en genstandsgørende proces, idet processen inkluderer fraværet af alt det, vi normalt forbinder med privathed. Herunder ikke at have sit eget tøj, være indespærret, at blive overvåget og visheden om, hvornår og hvordan man skal dø. Sidst, men ikke mindst, er hele præparationen af ens død og det faktum, at nogen påtvinger en døden, en afgørende faktor for denne formodede transformationsproces fra subjekt til objekt.

Inden for hospitalsverdenen er det normal praksis at forsøge at håndtere, hvornår livet er værdigt for subjektet at holde fast i, og hvornår det *ikke* er. I de tilfælde, hvor de teknologiske aktanter ikke længere har kompetence og kvalitet til at opretholde det, vi normalt forbinder med *liv* i biologisk forstand, baner vi, ved hjælp af teknologisk aktivitet, vejen for den såkaldt naturlige og værdige død. De teknologiske aktiviteter, der kan producere den naturlige død, opstår via ændringer i aktanternes kvalitet. Det vil sige, at ved at udskifte én teknologisk aktivitet med en anden, skabes det resultat, at aktanterne *gør noget andet*.

Fx kan aktanterne vælge ikke længere at bevare livet ved enten aktivt at forkorte det (overdosis af smertestillende medikamenter) eller stoppe den livsforlængende behandling. Som supplement til sidstnævnte behandling kan vi vælge at give særlig medicin, så døden kan ske smertefrit og værdigt.

Vender vi blikket mod subjektets særlige *ret* til et liv med særlige subjektive privilegier, fx privilegier til frit at kunne bevæge sig, klæde sig på, se sine venner, børn og ægtefælle, samt – som oftest – ikke at vide, hvornår og hvordan vi skal dø, er der tale om handlemuligheder, som den dødsdømte er ekskluderet fra.

Den gradvise transformationsproces mellem objekt og subjekt er kendt fra mange andre områder – ikke mindst inden for lægevidenskaben. Og særligt er den kendt fra de områder, som involverer et massivt fysisk netværk, som subjektets status skal konstitueres i forhold til.

Når fx spædbørn er ved at dø, men ved hjælp af moderens væv kan overleve, bliver barnet betegnet som et subjekt, hvorimod moderens status svinger fra subjekt til betegnelsen ressource i stil med andre teknologiske objekter.

Omvendt: Hvis barnet dør, kan barnets væv bruges til forskning. Barnet bliver derved til en ressource, der omtales som en teknologisk ressource. Moderen, derimod, vil på grund af sin sorg blive betragtet og reageret over for som et subjekt⁸.

8 Inspiration ved Østergaard, Kbh. Universitet, 2002.

Pointen er, at vores status svinger imellem objekt og subjekt, alt afhængig af hvilken form for relation vi etablerer i forhold til de teknologiske netværk.

Den dødsdømtes forhandlingsmuligheder med det fysiske netværk/de fysiske aktanter om at fastholde hans status som subjekt synes i dette perspektiv reduceret, idet han hverken kan give liv til nogen eller *direkte* kan hjælpe andre ved at ofre sit eget liv.

Og dog! Ligesom det døde spædbarn kan han efter sin død vælge at være organonor og ad den vej, ligesom spædbarnet, opnå betegnelsen ressource. Dette ændrer dog, ifølge ovenstående indre logik, ikke ved hans status som subjekt, idet han, ligesom det døde spædbarn, nu blot som organonor 'blandes op med' de øvrige teknologiske objekter, der også kan redde liv.

Men fordi han i modsætning til spædbarnet kan træffe et valg om at være donor, må vi til dels tage forbehold over for denne analytiske analogi.

Når den dødsdømte således aktivt vælger at donere sine organer, udnytter han det autonome subjekts privilegier til det sidste, der, om end det er et *tvivlsomt privilegium*, ikke er forbeholdt spædbarnet. Men den dødsdømte må 'leve og dø' med det 'bitre narrativ' knyttet til sit forsøg på at øge sin status som subjekt, at han vil miste livet under aktiviteten og under alle omstændigheder (Stroud 2003/2006).

I en kronik af en kvindelig journalist, som efter at have overværet et utal af henrettelser oplevede, at en mand, som skulle til at henrettes, græd af ulykke. Journalisten beskriver sin oplevelse således:

»... Jeg har overværet mellem 45-50 henrettelser (...) af en eller anden grund er der minder, der er mere fremtrædende end andre. Det minde, der har gået mig på er ... jeg kan ikke engang huske mandens navn, det er for dårligt. (...) Men det, der slog mig, var, at han lå på bårnen, og han stirrede bare op i loftet hele tiden, og så græd han. Der var ikke kommet nogen for at være til stede for ham ved hans henrettelse, og jeg tænkte på, at det dér, det er ægte ensomhed. Han havde ingen venner, slægtninge eller noget. Ingen kom. Ofrets familie var til stede. Man føler medlidenhed med ham, men samtidig føler man jo mere medlidenhed med ofrets familie ...«. (Henrettelsernes vidne, 15. august 2001. Politikken).

Vender vi nu fokus mod vidnebeskrivelser af dødsstrafnetværket, er jeg i de mange hundrede sider, jeg har læst om henrettelser, *ikke* stødt på en eneste beskrivelse, hvor tåre nævnes. Der åbnes ikke mulighed for, at aktanten tåre kan produceres, idet det teknologiske og det kliniske design ikke kan 'rumme' aktanten tåre. Det teknologiske design bevirker, kombineret med den dødsdømtes tidligere omtalte svækkede status som subjekt, at han eller hun tilsyneladende ikke får mulighed for at græde. At manden eller kvinden ikke har mulighed for at græde, kan med henvisning til subjektets opløsning

i særlige kontekster begrundes med, at det kun er subjekter, der græder (Interview m. J. Cornett & J. Kristensen 2003) (Stroud 2003).

11. Fit for execution

Dykker man ned i de videnskabelige aktørers tætte samarbejdsrelationer, er det sandsynligt, at dette samarbejde mellem videnskaber kan føre til opretholdelsen af dødsstraf. Eksempelvis stiller de videnskabelige discipliner både metoder og personale (læger, psykiatere og psykologer) til rådighed, når de dødsdømte skal vedblive med at være 'fit for execution'.

At være 'fit for execution' vil sige, at den tiltalte forstår, at han eller hun skal henrettes. Med andre ord skal han være i stand til at udvise de normale tegn på anger, angst og fortvivlelse osv. ved udsigten til dødsdom og henrettelse.

En anden faktor, der er afgørende for, at den tiltalte kan blive henrettet, er, at den dødsdømte ikke er så svækket rent fysisk, at han *ikke* kan gennemføre dødsstrafprocessen. Det vil sige, at han er ved bevidsthed og med kun 'lidt hjælp' selv kan gå den tunge gang fra den såkaldte 'holding cell' og hen til fx den elektriske stol.

Fit for execution betyder, at den dødsdømte skal være både psykologisk og fysisk *fit* til at blive henrettet. I praksis betyder det, at de dødsdømte behandles med antipsykotisk eller antidepressiv medicin. De dødsdømte tilses af psykologer, psykiatere og læger. Det sker både før, under og efter retsforløbet. Der er eksempler på, at de dødsdømte modtager elektrochok for at vågne op af dyb trance, som de er sunket ned i på grund af det massive psykologiske pres, som de er udsat for på dødsgangen, og som tangerer visse former for tortur. Der er også flere eksempler på, at fanger er blevet genoplivet efter selvmordsforsøg tæt på deres henrettelsesdato – eller udløbsdato, som det hedder på fagsprog. På trods af disse anstrengelser for at gøre den dødsdømte fit for execution er der eksempler på, at en dødsdømt har gemt sin dessert fra sit 'last meal' til efter henrettelsen. Det seneste eksempel, jeg kender til, er fra den 11. april 2006, hvor Dommer Salvant (Texas) afgjorde, at tvangsmedicinering (med antipsykotisk medicin) blev påbudt for at gøre den dødsdømte Steven Staley fit for execution. (<http://www.deathpenalty-info.org> / hentet: 06/05/2005)

Det billede, der tegner sig, er altså et vidensteknologisk netværk, som sætter ressourcer ind på at behandle de dødsdømte både psykologisk og medicinsk, imens de sidder på dødsgangen, for at de kan blive, og vedblive med at være, fit for execution.

Inkonsekvensen og kompleksiteten af de teknologiske og juridiske formaliteter bryder med al ekstern rationalitet, når den dømte på den ene side vurderes som så psykisk syg, at han ikke er fit for execution og derfor bør idømmes forvaringsstraf, men samtidig diagnosticeres som så utilregnelig,

at han ikke er kompetent til at modtage behandling under denne forvaring. Resultatet bliver, at vedkommende derfor alligevel idømmes dødsstraf, fordi han eller hun ikke er mulig at behandle.

Et konkret eksempel på dette drejer sig om den tiltalte T. Barefoot, om hvem psykiater Dr. Grigson stillede diagnosen: '*Klassisk, kriminel sociopati ... Ingen behandling mulig*'. (Olsen 1999, p. 3). Barefoot blev, delvis på grundlag af dette lægelige skøn, dømt til døden og blev henrettet med dødelig injektion den 30. oktober 1984. Psykiater Dr. Grigson har siden hen fået øgenavnet Dr. Death, idet han således har afgivet ekspertudsagn i 70 dødsstrafsager, hvoraf de 69 har ført til dødsdom. I sagen med Barefoot viste det sig efter hans henrettelse, at Dr. Grigson aldrig havde foretaget en mentalundersøgelse af den nu afdøde. Trods dette groteske forløb vælger staten Texas fortsat at anvende Dr. Grigson, der indtil nu har brugt ovenstående diagnose for alle de tiltalte, han har undersøgt. Det vil sige, at de tiltalte af Dr. Grigson vurderes som værende sociopater og dermed for farlige at have i forvaring – og derfor mest egnede til dødsstraf (Olsen 1999, p. 3).

Det skal understreges, at det amerikanske psykiatriske selskab for praktiserende retspsykologer og retspsykiatere offentligt tager afstand fra brugen af deres ekspertise i dødsstrafsager. Dog har USA's højesteret trodset denne anmodning og har ved lov vedtaget, at psykiatere skal foretage en vurdering af de tiltaltes kompetence til at blive dødsdømt. Og dette på trods af, at deres ekspertudsagn, ifølge deres egne undersøgelser, i *to ud af tre* tilfælde er fejlskøn.

12. Kort afslutning

Teknologier er mere og andet end blot praktiske dagligdags artefakter. En briks eller en sprøjte er ikke bare en briks eller en sprøjte, men et teknologisk design, der i én sammenhæng kan redde liv og i en anden tage liv. Dødsstrafteknologierne har betydning, fordi de skaber særlige betingelser for vores måde at handle og føle på – og dermed betydning for legitimering af dødsstraf som »videnskabelig« og »klinisk«. Konsekvenserne er, at teknologien skaber en objektivisering af mennesker – under henvisning til at være mere *human* i sin måde at dræbe på.

REFERENCER

- BANNER, S. (2002/1963): *The Death Penalty*. Harvard University Press.
- FOUCAULT, M. (2002): *Overvågning og Straf*. København; Det lille forlag.
- GERGEN, K.J. (1997): *Virkelighed og relationer*. København. Dansk psykologisk Forlag.
- HUDSON, D. (2000): *Managing death sentenced – Inmates. A survey of practice*. Lanham, Maryland; American Correction Association Staff.
- KRISTENSEN, J. (2000): *Organisationsudvikling hinsides socialpsykologiens store forklaringer*. Manus.
- LATOUR, B. (1987): *Science in Action*. Harvard University Press. Cambridge 1987.
- LAW, J. (1986): A Sociology of Monsters. Essays on Power, Technology and Domination, ed. Law, J. *Sociology Review Monograph* Nr. 38, Routledge.
- OLSEN, D. R. (1999): *Lægers deltagelse i henrettelse – Med fokus på 'lethal injection'*. København; RCT. 1999.
- SARAT, A. (2002): *When the state kills*. Princeton University Press.
- STROUD, K. A. (2003): *Den teknologiske Død*. Kbh. Universitet.
- STROUD, K. A. & ANDERSEN, D. (2006): *Den sofistikerede død*. 26 marts: 'Indblik'. Jyllands Posten.
- TØJNER, E. (2001): Dødens Interiør. *Louisiana Magasin*. nr. 3.